

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОСТІ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

Постановка проблеми. В умовах інформаційного суспільства створення сприятливих обставин для розкриття соціально цінного потенціалу підростаючого покоління має базуватися на розумінні того, що велика інформаційна насиченість сучасного світу детермінує зростання значення соціальної комунікації для індивідуального розвитку людини, актуалізує її спроможність до міжособистісних та надособистісних контактів як умови повноцінного входження індивіда в суспільство, що визначається рівнем соціальності – здатності людини до взаємодії з соціальним світом.

Посилення значущості поняття «соціальність» для розуміння розвитку людини як суспільної істоти в контексті сучасних тенденцій інформатизації суспільства, зумовило загострення відповідного інтересу вітчизняних і закордонних дослідників – представників усталених наук, їх галузей, новітніх міждисциплінарних наукових напрямів: філософії, соціальної філософії, соціології (В. Абушенко, С. Березин, Т. Васильєва, О. Круглов, В. Кемеров, В. Нікітіна, В. Орлов, Н. Отрешко, К. Пігров, М. Чистанов, І. Шмерліна), психології та соціальної психології (Г. Аріна, А. Брушлінський, О. Родионов, П. Тищенко), епістемології (Ю. Качанов, К. Резник), соціобіології та біофілософії (А. Батуєв, В. Борзенков, Є. Панов, Л. Соколова, Р. Карпинська І. Лісєєв Ю. Олейников, Ю. Плюсін, О. Суворова, Л. Фесенкова, С. Єрлик та ін.), а також онтології, феноменології, антропології, гносеології, етики та ін.

Останнім часом у Росії та в Україні захищено низку кандидатських і докторських дисертаційних досліджень, присвячених висвітленню різних аспектів поняття «соціальність» у межах філософських (П. Ворохов, Е. Леонтьєва, К. Логова, Н. Колпакова, М. Остарков, І. Пантелєєва, С. Щербак), політичних (В. Малугина), біологічних (А. Чабовский) та низки інших наук. Почали розроблятися питання соціальності й у педагогічному, освітньому контексті (І. Маврина, А. Кусжанова).

У межах соціальної педагогіки до останнього часу поняття «соціальність» майже не вербалізувалося у відповідній термінології, за винятком праць Л. Мардахаєва, В. Нікітіна, А. Рижанової, О. Пахомової, С. Харченко, де це поняття було розглянуто як інтегрований результат реалізації процесу соціального виховання, здатність людини взаємодіяти із соціальним світом, що базується на ідеях самозбереження соціуму, людства в цілому, єдності та гармонійної взаємодії людей різних національностей, соціально-вікових груп, класової належності, стану здоров'я, рівня розвитку та можливостей.

Сьогодні необхідним є більш ґрунтовне висвітлення актуальних проблем розвитку соціальності окремих категорій населення та вікових груп, зокрема учнів, з позицій соціальної педагогіки.

Результати теоретичного аналізу. На основі аналізу наукових праць вчених (О. Безпалько, М. Галагузова, М. Євтух, І. Зверєва, Л. Коваль, І. Маврина, Л. Мардахаєв, Л. Міщук, А. Мудрик, В. Нікітін, О. Пахомова, О. Рассказова, А. Рижанова, С. Харченко С. Хлебик та ін.) при подальшому вивченні досліджуваної проблематики ми будемо дотримуватися погляду на соціальність як на комплексну характеристику особистості в соціумі, що забезпечує якісну міжособистісну та надособистісну взаємодію всіх людей незалежно від рівня їх здоров'я та розвитку, яка поєднує в собі складові соціального досвіду (соціальні знання, уміння, ціннісні орієнтації тощо) та отримує реалізацію і розвиток завдяки суб'єктності особистості. Отже, соціальність буде розглядатися нами як характеристика, що є притаманною конкретній людині як представнику певного суспільства, громади, соціальної групи. Це дозволяє зосередитися на розкритті актуальних проблем становлення соціальності учня як індивіда та суб'єкта соціальної взаємодії.

Розвиток соціальності особистості ми розглядатимемо як процес незворотної, спрямованої, закономірної позитивної зміни, вдосконалення її соціально значущих та соціальних якостей, засвоєння соціальних емоційних реакцій, осмислення людиною себе як члена суспільства, своїх позицій в ньому, детерміноване системою людських цінностей, що формується в індивіда, форм самовиявлення в різних видах соціальної поведінки, в певних соціальних діях.

Розвиток соціальності особистості може відбуватися лише в певній соціальній ситуації, яка залежить як від конкретних умов, що складаються у суспільстві (соціального аспекту розвитку людини), так і від певних задатків і якостей, з якими народилася людина, можливостей та особливостей її морфологічного і функціонального вдосконалення протягом усього життя: розвитку її організму, збагачення зв'язків із навколишнім світом (психо-біологічного та соціально-педагогічного аспектів розвитку людини).

Розвиток соціальності учнів розуміється нами як поступове набуття особистістю здатності до соціальної взаємодії в результаті соціального виховання, що відбувається в соціальній ситуації розвитку, пов'язаній, з одного боку, із загальною психофізіологічною та соціальною незрілістю даної вікової групи, з іншого – зі специфічними умовами розгортання даного процесу, що складаються в загальноосвітньому навчальному закладі.

Розвиток соціальності учня характеризується внутрішніми та зовнішніми ознаками, які формуються у соціальній ситуації розвитку. Серед внутрішніх ознак – ті, що більш тісно пов'язані з психофізіологічним розвитком школярів, структурою їх особистості (розширення сфери соціальних знань, умінь та навичок; засвоєння певного способу мислення та соціально визнаних стійких уявлень про оточуючий світ; розвиток механізму «самокерування процесом соціалізації»; формування системи соціальних цінностей особистості; засвоєння дієво-практичних властивостей, що забезпечують суб'єктність особистості; розвиток соціальних емоцій; розвиток тілесності); серед зовнішніх – ті, що демонструють зв'язок особистісного зростання та соціокультурних обставин (провідна діяльність соціальний статус школярів, соціальний досвід особистості, механізми соціалізації тощо).

Очевидно, що аналіз внутрішніх ознак розвитку соціальності дитини в певній соціальній ситуації (у сполученні із зовнішніми ознаками), є безпосередньо пов'язаним із конкретизацією внутрішньої структури її особистості. У зв'язку з цим, у межах нашого дослідження, як підґрунтя для визначення логічних підстав розуміння внутрішніх чинників соціальності учнів у різні періоди розвитку привертають увагу розроблені вченими (Б. Ананьев, О. Бодальов, І. Иванов, І. Кон, В. Мясичев, В. Мерлин, В. Рибалка, Г. Селевко, І. Чеснокова та ін.) психологічні моделі особистості, в яких дослідники намагалися врахувати й такі її компоненти, що забезпечують взаємодію між індивідом та середовищем. Проте, зазначимо, що в науці існує численна кількість теорій і моделей особистості й їхній узагальнений аналіз не входить до завдань нашого дослідження.

Доречним, на нашу думку, є виокремлення таких концептуальних положень існуючих теорій, які забезпечать розгляд структури особистості з точки зору розвитку її соціальності, створять підґрунтя для окреслення внутрішніх ознак такого розвитку.

У зв'язку з цим, слід звернути увагу на модель структури властивостей особистості Г. Селевка, створену автором за ідеями І. Іванова, за якою визначені такі складові особистості, як: сфера знань, умінь та навичок; спосіб розумових дій; самокеруючий механізм особистості; сфера естетичних та моральних властивостей; сфера дієво-практичних властивостей; сфера творчих властивостей; сфера психофізіологічного розвитку. Причому остання складова є центральною та системотвірною стосовно всіх інших і, як і всі інші (що є визнаним у педагогіці фактом), може підлягати педагогічному (виховному впливу) [2]. Зазначимо, що згадана модель особистості має загальний характер, оскільки в ній представлені ті компоненти, що традиційно в тих чи інших варіаціях визначаються не тільки психологами, а й педагогами у структурі особистості.

За даною моделлю соціальність, як й інші соціальні властивості, не визначається у структурі особистості як окремий компонент, проте, на нашу думку, саме зазначена

структура може бути інтерпольованою на проблематику соціальності, оскільки розвиток кожної з визначених у ній складових призводить до набуття особистістю здатності до соціальної взаємодії (соціальності) та в такій взаємодії відбувається.

Спираючись на модель структури особистості Г. Селевка – І. Іванова, можемо визначити такі, пов'язані із набуттям людиною здатності до соціальної взаємодії, внутрішні ознаки розвитку соціальності, як: розширення сфери соціальних знань, умінь та навичок; засвоєння певного способу мислення та соціально визнаних стійких ментальних паттернів (англ. pattern – образец, шаблон, система) – уявлень про оточуючий світ; розвиток механізму «самокерування процесом соціалізації» (за А. Мудриком); формування системи соціальних цінностей особистості, соціально цінних якостей; засвоєння дієво-практичних властивостей, що забезпечують суб'єктність особистості; соціальні емоції; розвиток тілесності.

Вважаємо, що розвиток тілесності посідає серед ознак центральне місце і є взаємопов'язаним із психофізіологічним розвитком особистості, хоча й не тотожним йому. Підстави для цього твердження надають нам сучасні уявлення про можливість соціального конструювання тілесності, соціально-педагогічного впливу на психофізіологічний розвиток людини, на процес формування її організму (Б. Акчурін, Г. Аріна, І. Биховська, М. Бутовская, М. Візітей, О. Гомілко, Л. Газнюк, Л. Жаров, О. Кисельова, В. Косяк, В. Круткін, В. Кутирьов, С. Лохов, А. Осипов, В. Розін, Ю. Семенова, Т. Цветус-Сальхова та багато інших). Основу концепцій вчених щодо тілесності складає думка, що при вивченні тілесності людини розглядається не саме тіло, а певні зміни свідомості, пов'язані з тілом, пов'язані із соціально детермінованими новоутвореннями особистості людини (як позитивними, так і негативними).

На нашу думку, розвиток тілесності може розглядатися як ознака розвитку соціальності особистості, що відбиває процес входження у структуру особистості існуючих в культурі суспільства та привласнених безпосередньо індивідом уявлень (соціальних конструктів) щодо фізичного тіла, хвороб, болі, органічних обмежень, фізичних можливостей тощо. З цього виходить, що процес набуття тілесності як внутрішній чинник розвитку соціальності полягає в конструюванні соціокультурним середовищем та формуванні в ході соціалізації через соціальне виховання людини уявлень про власне тіло як соціокультурний феномен. Відзначимо, що шлях особистості від тіла до тілесності виражає глибинну сутність розвитку соціальності, надає цьому процесу конкретності та об'єктивності, підкреслює взаємовизначеність та єдність розвитку фізичного, психічного та соціального в людині.

Досліджуваний віковий період є досить тривалим та різноманітним за механізмами та особливостями становлення як біологічного, так і соціального в людині, тому процес розвитку соціальності учнів потребує ступеневого розгляду. Аналіз процесу становлення тілесності особистості в різні періоди шкільного віку дає нам підстави для вибору періодизації розвитку соціальності учнів, що може бути покладена в основу системного аналізу інших (як внутрішніх, так і зовнішніх) ознак такого розвитку.

Зазначимо, що розвиток тілесності людини безумовно корелює з психофізичним розвитком її організму, отже, періодизація такого розвитку має здійснюватися з урахуванням існуючих у психолого-педагогічній літературі вікових періодизацій розвитку школярів.

У психолого-педагогічній літературі (Н. Андреевкова, Е. Еріксон, Л. Нечепоренко, Ж. Піаже, А. Реан та ін.) існує значна кількість вікових періодизацій, проте для шкільного віку, що цікавить нас у межах дослідження, найбільш усталеним є визначений специфікою перебування та становлення особистості в різних ланках основного соціального інституту, де відбувається соціальне виховання учнів (середнього загальноосвітнього навчального закладу), розподіл на молодший або дитячий (6-11 років); середній або підлітковий (12-15 років); старший або юнацький (15-18 років). Визначені межі вікових періодів є відносно

рухомими, оскільки природний потенціал дітей та розвиваючий вплив середовища на них відрізняється.

Визначені вікові періоди мають особливості становлення тілесності, пов'язані зі специфікою становлення психіки учня та його соціального прогресу в сукупності з фізіологічним розвитком усього його організму.

Молодший шкільний вік характеризується рівномірним фізичним розвитком і досить значною відмінністю організму дитини від організму дорослої людини, що полягає не тільки у швидкості процесів розвитку та розмірах фізичного тіла, а й у особливостях функціонування різних органів і систем (частіше дихання, підвищена чутливість органів чуття та ін.).

У цей період найбільш помітним є взаємозв'язок фізичного тіла дитини, її психіки та соціальності, що виявляється в достатній еластичності фізичного розвитку, який може швидко змінюватися в залежності від психічних станів та під впливом зовнішніх соціальних впливів, у цілому просуваючись орієнтовно до вимог та стандартів середовища, як у бік виникнення порушень у розвитку, так і в бік компенсації наявних раніше психофізичних проблем. Тілесність ще не є розвинутою, й у цей період дитина навчається сприймати власне тіло та тіло інших через призму соціальних уявлень про нього, соціокультурні зразки щодо цього питання поступово вкорінюються у свідомості молодшого школяра.

Зазначимо, що цей вік є найбільш сприятливим для розвитку у представників підростаючого покоління нових уявлень про людське тіло, пов'язаних із цінностями суспільства, відкритого для людей з інвалідністю. Основа для толерантного та дружнього погляду на фізичну недосконалість, зовнішню відмінність людей з інвалідністю, який має прийти на зміну упередженому ставленню до них, що й досі панує в нашому суспільстві, може бути сформована в підростаючого покоління саме в молодшому шкільному віці. Для цього достатнім є включення дитини з інвалідністю у колектив на паритетних началах, що супроводжується навчанням гуманним стосункам у колективі в цілому, без виділення конкретних осіб як об'єктів гуманного ставлення.

Головними механізмами формування тілесності, й у цілому соціальності молодшого школяра є наслідування (копіювання ставлення значущої особи, в першу чергу вчителя, до учня з психофізичною вадою; можливе тимчасове відтворення в поведінці здорової дитини певних її вад й таким шляхом отримання «штучного» досвіду життя з психофізичним обмеженням) та звичка (до спілкування та спільної діяльності з такою людиною, органічного її сприйняття як члена колективу, суб'єкта повноцінних соціальних відносин).

На відміну від молодшого – середній шкільний, або підлітковий вік, – характеризується ґрунтовними та стрімкими анатомо-фізіологічними змінами в організмі дитини, особливо пов'язаними зі статевим дозріванням, а в зв'язку з цим іншою специфікою формування тілесності. Зміни організму більш значно ніж у молодшому шкільному віці впливають на соціальну діяльність та поведінку, визначають стосунки в колективі, з одного боку, а з іншого – відбиваються у структурі особистості у вигляді стійких стереотипних уявлень про тіло, які формуються саме під впливом цієї діяльності, поведінки, стосунків та безпосередньо впливають і на психофізичний розвиток підлітка.

У цьому віці учень має здійснити «стрибок» із дитячого тіла до майже дорослого (фізичні параметри тіла учнів за цей період досягають майже розмірів дорослої людини, це ж стосується й ваги та структури головного мозку), що відбувається під активним педагогічним та соціокультурним впливом середовища (підлітковий вік сприймається вчителями та вихователями як найсприятливіший для навчання та отримання соціального досвіду).

Цей період є унікальним у розвитку тілесності та й взагалі соціальності людини, оскільки два процеси – фізичний розвиток організму та формування сприйняття власного тіла, що багато в чому визначається зовнішніми впливами та оцінками, ставлення до нього – розгортаються безпрецедентно швидко, постійно випереджаючи один одного та зумовлюючи суперечності в розвитку учня. Отже, стрімкий поступ тілесності в

підлітковому віці зумовлює загострення проблем, пов'язаних із розвитком соціальності учнів.

У період пубертату, як правило, загострюються всі хронічні соматичні захворювання дитини, тобто посилюється негативний вплив фізичного стану учня на розвиток його соціальності, й на цьому тлі розвиваються специфічні особливості самосвідомості, що проявляються в самооцінці підлітка, в його оцінці ефективності різних видів своєї діяльності та своїх стосунків із дорослими й однолітками.

Негармонійний розвиток самосвідомості та загострення критичного ставлення до власних психофізичних обмежень або взагалі до звичайних особливостей психофізичного розвитку може призвести до формування в підлітка стійкого уявлення про себе як про людину, що має бути відстороненою від спілкування та повноцінної життєдіяльності в суспільстві. Таким чином, через викривлене формування тілесності в підлітка (причому, незалежно від того, чи є в нього насправді психофізичні обмеження, чи вони є лише вигаданими) може закріпитися як домінуючий тип поведінки соціальна неспроможність, згаснути потенціал розвитку його повноцінної соціальності.

Важливим новоутворенням підліткового віку є становлення самосвідомості, що характеризується передусім почуттям дорослості та базується на засвоєних соціокультурних цінностях та нормах як інструментах для «вимірювання» стану свого «Я». На нашу думку, саме завдяки розвитку самосвідомості в підлітка розвивається надкритичне ставлення до власного тіла, зокрема до зовнішності, та до вигляду й фізичного стану інших.

Подолання цих проблем та гармонізація ставлення підлітка до фізичної недосконалості (власної та оточуючих) відбувається завдяки дії такого характерного для підліткового віку механізму розвитку соціальності, як рефлексія. Особистісна та міжособова рефлексія інтенсивно розвиваються з початком підліткового віку, внаслідок чого учні починають сприймати причини своїх обмежень чи, навпаки, успіхів у спілкуванні з однолітками не тільки в недосконалості власного тіла, а й в особливостях власної особистості в широкому сенсі. Й хоча протягом усього періоду підліткового дорослішання поступово розширюються і поглиблюються уявлення підлітків про себе, зростає самостійність їх суджень із цього приводу, все ж інших людей (особливо близьких друзів) підлітки поки що оцінюють більш об'єктивно, повно та вірно, ніж себе.

У зв'язку з цим, вважаємо, що гармонійний розвиток соціальності учнів може відбуватися лише в колективі. Це пов'язано й з тим, що сприйняття підлітком себе та свого життя не абстрактні, як це характерно для ранньої юності, а стосуються передусім того, що відбувається з ним, з іншими людьми, його стосунків з ними, життєвих планів тощо. Тобто через розвиток соціальності (як здатності до повноцінної соціальної взаємодії, взаєморозуміння та взаємної підтримки в колективі, здатності до створення дружніх стосунків) можуть вирішуватися проблеми, пов'язані з негармонійним сприйняттям підлітком власного тіла, його вікових новоутворень, психофізичних обмежень та вад.

У спілкуванні та діяльності підліток оцінює власні вчинки, прагнучи осмислити їх наслідки в майбутньому. Він намагається зрозуміти свої особливості, прийняти власні обмеження та знайти шляхи їх компенсації, що зумовлено потребою правильно будувати взаємини з дорослими і однолітками, бути на висоті вимог інших людей, та й своїх власних. Взагалі в підлітковому віці явище компенсації, що ґрунтовно досліджувалося у працях Л. Виготського щодо дітей з аномаліями здоров'я та розвитку, набуває свідомий характер та значення механізму розвитку соціальності.

Останній досліджений нами віковий період – старший шкільний вік або рання юність, є завершальним етапом активного психофізичного формування особистості.

Старший шкільний вік – початкова стадія фізичної зрілості і одночасно остання стадія статевого дозрівання. Старшокласники є достатньо підготовленими до більших, ніж раніше, наближених до вимог дорослого життя фізичних та розумових навантажень. Досягнення певного рівня фізичного розвитку створює умови для більшого прояву соціальної активності, самореалізації особистості в різних сферах життєдіяльності, відкриває можливості для самовдосконалення. Усвідомлення своєї фізичної сили і привабливості,

здоров'я впливає на формування у юнаків та дівчат високої самооцінки, впевненості в собі, життєрадісності, оптимізму, мобільності, ініціативності. Для компенсації ж психофізичних обмежень особистості юність створює особливі умови через механізм інтеграції. У психологічному словнику поняття інтеграція трактується як внутрішньо груповий процес створення внутрішньої єдності, згуртованості, що проявляється в колективній відповідальності за успіхи і невдачі в спільній діяльності [2, с. 194]. Дія цього механізму є ефективною, якщо тілесність учнів розвивалася не у звичному для нашої ментальності напрямі сприйняття психофізичних проблем як суспільної стигми, що заперечує міжособистісне спілкування між людиною з інвалідністю та особою нормальним рівнем здоров'я, а пройшла шлях побудови партнерських стосунків, що передбачають сприйняття психофізичної вади як особливості, притаманної людині відкритої до діалогу та взаєморозуміння в можливих для неї формах.

У ранній юності побудові стосунків, основаних на толерантному ставленні до психофізичних від іншого, органічній компенсації їх у спілкуванні та спільній діяльності учнів сприяє й те, що в цьому віці значно зменшується гострота міжособистісних конфліктів і меншою мірою виявляється негативізм у взаєминах з оточуючими людьми. Це пов'язано зокрема з покращенням загального фізичного та емоційного самопочуття старших школярів, зростання їх контактності та комунікабельності.

Юнацький вік приховує в собі й певну небезпеку, пов'язану з тим, що статева зрілість учнів не означає зрілості соціальної. Юність є перехідним періодом від зрілості фізичної до зрілості соціальної, становлення якої відбувається у процесі здобуття освіти та виховання. А отже, становлення тілесності як соціально детермінованих уявлень про фізичне тіло людини, в юнацькому віці відбувається ще досить активно й може підлягати педагогічному впливу та корекції. Така робота зі старшокласникам є дуже важливою, оскільки ранній юнацький вік має вирішальне значення як період розвитку особистості, накладаючи відбиток на весь подальший життєвий шлях людини.

Кожний із розглянутих вище, на підставі визначення динаміки розвитку тілесності вікових періодів характеризується своєрідною, специфічною для нього соціальною ситуацією розвитку, що є підґрунтям для всіх динамічних змін, які відбуваються у становленні особистості учнів протягом усього шкільного навчання і до якої, окрім тілесності, входять й інші ознаки розвитку соціальності.

Висновки. Розвиток соціальності учнів, що актуалізується в умовах інформаційного суспільства, передбачає поступове набуття особистістю здатності до соціальної взаємодії в результаті соціального виховання, що відбувається в соціальній ситуації розвитку, пов'язаній, з одного боку, із загальною психофізіологічною та соціальною незрілістю даної вікової групи, з іншого – зі специфічними умовами розгортання даного процесу, що складаються в загальноосвітньому навчальному закладі.

Розвиток соціальності учня характеризується внутрішніми та зовнішніми ознаками, які формуються в соціальній ситуації розвитку. Характеристика ознак розвитку соціальності учнів, притаманних тому чи іншому віковому періоду, подібно до розглянутого вище характеру ознак, пов'язаних із розвитком тілесності школярів є перспективним напрямом подальшого вивчення даної проблематики.

Список використаних джерел

1. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. Т. 1 / Г. К. Селевко. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с.
2. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.

Рассказова О. І.

Актуальні проблеми розвитку соціальності учнів середньої загальноосвітньої школи

З позицій соціальної педагогіки висвітлено питання розвитку соціальності учнів як здібності особистості до соціальної взаємодії в певній соціальній ситуації розвитку; розкриваються ознаки такого розвитку, обґрунтовується періодизація. Схарактеризовано своєрідність кожного вікового періоду.

Ключові слова: соціальність, розвиток соціальності, учні, здібності особистості, періодизація, віковий період, загальноосвітній навчальний заклад.

Рассказова О. И.

Актуальные проблемы развития социальности учащихся средней общеобразовательной школы

С позиций социальной педагогики освещаются вопросы развития социальности учащихся как способности личности к социальному взаимодействию в определенной социальной ситуации развития; раскрываются признаки такого развития, обосновывается периодизация. Охарактеризована своеобразность каждого возрастного периода.

Ключевые слова: социальность, развитие социальности, учащиеся, способности личности, периодизация, возрастной период, общеобразовательное учебное заведение.

O. Rasskazova

Actual problems of sociality development of the secondary school students

In the article from positions of social pedagogy the questions of development of student's sociality as capacity of social cooperation in the certain social situation of development are lighted up; the features of such development revealed, the periodization is substantiated. The originality of each age period is characterized.

Key words: sociality, development of sociality, students, capabilities of personality, periodization, age period, secondary school.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2012 р.